

Պողոսյան Վարուժան, Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ-XX դարի սկիզբ) (երկրորդ, բարեփոխված և լրացված հրատարակություն), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2011.- 356 էջ + 8 էջ ներդիր:

ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի ցեղասպանագիտության բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր Վարուժան Պողոսյանը հեղինակ է Հայաստանում, Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Ավստրիայում, Իտալիայում, Լիբանանում լույս տեսած ավելի քան հարյուր գիտական աշխատանքների, որոնք նվիրված են թե՛ Ֆրանսիայի նոր դարի պատմության, XVIII ֆրանսիական հեղափոխության պատմագրության և թե՛ Հայոց ցեղասպանության պատմության ու պատմագրության հիմնահարցերին¹: Նա ֆրանսերենից հայերեն է թարգմանել պատմագիտական բազմաթիվ աշխատություններ², տպագրության և վերատպության է

¹ Մասնավորապես տե՛ս Погосян В., Переворот 18 фрюктидора V года во Франции, Ереван, 2004, *նույնի՝* Армяне – сподвижники Наполеона: история и мифы, Ереван, 2009, *նույնի՝* 1909 թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության գնահատմամբ, Երևան, 2009, *նույնի՝* В окружении историков (сборник статей и рецензий), Ереван, 2011, *նույնի՝* Les massacres des Arméniens de Marache en 1920 (recueil de documents). Documents réunis et présentés par Varoujean Poghosyan, Erevan, 2010, *նույնի՝* Le désastre de Smyrne. Documents réunis et présentés par Varoujean Poghosyan, Erevan, 2011.

² Մասնավորապես տե՛ս Պելլերյան Ա., Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հ. 1-2, Երևան, 2005, Շևալիե Մ.-Ա., Կիլիկյան Հայաստանի և հոգևորասպետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 2007, երկրորդ հրատ.՝ Երևան, 2013:

պատրաստել բազմաթիվ գրքեր, հոդվածներ ու հրապարակումներ³:

Գրախոսվող մենագրության առաջին հրատարակությունը լույս է տեսել 2005 թ.: Երկրորդ հրատարակության մեջ Վ. Պողոսյանը ընդլայնել է թեմայի ժամանակագրական շրջանակները, կատարել կառուցվածքային փոփոխություններ, հավելել «Համիդյան կոտորածները 1909-1918 թթ. ֆրանսիական պատմագրության լուսաբանմամբ» ենթագլուխը՝ զիրքը հարստացնելով նաև նոր նյութերով:

Վաստակաշատ օսմանագետ և պատմաբան, ակադեմիկոս Մանվել Զուլայանը, ով տարիներ առաջ պաշտոնապես ընդդիմախոսել է Վարուժան Պողոսյանի՝ գրախոսվող մենագրության հիմքում խարսխված դոկտորական ատենախոսությունը, ընդգծել է. «Վերջին տարիներին բուռն բանավեճերի տեղիք տված Հայոց ցեղասպանության պատմության պարբերացման հարցում Վ. Պողոսյանը գրավում է հստակ դիրքորոշում, այն դիտում իբրև շուրջ երեք տասնամյակ տևած (1894-1922)՝ փուլային, անհամաչափ զարգացում ունեցած միասնական գործընթաց, որը պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացրել են օսմանյան տարբեր վարչակարգեր: Այս հարցում նա հայտնում է ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի մոտեցմանը համահունչ կարծիք»:

³ Տե՛ս օրինակ՝ Иоаннисян А., Неизданные произведения, Ереван, 2009, R. Puaux, La mort de Smyrne. Les derniers jours de Smyrne, Erevan, 2012, Capitaine Seignobosc H., Turcs et Turquie, Erevan, 2013, Les massacres hamidiens à travers le prisme des conférences des contemporaines français, Erevan, 2013, Погосян В., Анатолий Леруа-Болье об армянских погромах 1890-х годов // Россия и Франция: XVIII-XX века, т. 11, Москва, 2014, с. 94-103, Varoujean Poghosyan, Les massacres de Diarbékir de 1895: regard d'une sœur Franciscaine, «Հայագիտության հարցեր», ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ, Երևան, 2014, էջ 143-158:

Մենք ևս հարկ ենք համարում ընդգծել Վ. Պողոսյանի հայեցակարգային մոտեցումը՝ կապված Հայոց ցեղասպանության ժամանակագրական եզրերի սահմանման հետ: Ի հակադրություն ոչ հեռավոր անցյալում լայն տարածում ստացած՝ ամերիկահայ և ֆրանսահայ պատմաբանների (Վ. Դադրյան, Ռ. Հովհաննիսյան, Ռ. Ն. Գևորգյան և այլք) տեսակետի, ըստ որի՝ Հայոց ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել 1915 թ. կամ 1915-1916 թթ., որին նախորդել և հաջորդել են համապատասխանաբար՝ համիդյան և քեմալական կոտորածները, Վարուժան Պողոսյանը իրավացիորեն և համակողմանիորեն սույն մենագրության մեջ միանգամայն հիմնավորված կերպով Հայոց ցեղասպանությունը մեկնաբանում է որպես օսմանյան տարբեր վարչակարգերի կողմից 1890-ական թվականների կեսերից իրականացված և մինչև 1920-ական թթ. սկիզբը հարատևած շարունակական գործընթաց (էջ 5-12). այս տեսակետը սատարում են ոչ միայն հայաստանյան (Մ. Ներսիսյան, Ռ. Սաֆրաստյան), այլև որոշ արտասահմանյան պատմաբաններ և ցեղասպանագետներ (Ի. Լ. Հորոուից, Յ. Բարսեղով, Մ. Պրանս): Գրախոսվող աշխատության ներածության մեջ հեղինակը համոզիչ ու միանգամայն ընդունելի է բնութագրում ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պրոֆ. Ռուբեն Սաֆրաստյանի՝ օսմանյան իշխանությունների կողմից դեռևս 1870-ական թթ. մշակված ու բուլղարացիների ոչնչացմանը միտված ծրագրերը որպես «նախացեղասպանություն» բնորոշելու կովանները (էջ 7), ինչպես նաև «ցեղասպանությունը» «կոտորածից» տարբերակելու հարցում առաջադրած մեկնաբանությունները (էջ 9)⁴:

⁴ Տե՛ս և հմմտ. Սաֆրաստյան Ռ., Նախացեղասպանություն (proto-genocide). տեսություն և պատմության խնդիրներ (Օսմանյան կայսրության օրինակով).- Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Ռուբեն Սաֆրաստյանի ընդհանուր խմբագրությամբ, III, Երևան, 2005, էջ 33-42, նույնի՝ Օսմանյան կայսրության ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920), Երևան, 2009, էջ 24, 157-166:

Հեղինակն առաջին անգամ մանրակրկիտ և գիտական խորը վերլուծության է ենթարկում XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի ֆրանսիական պատմագիտական մտքի անդրադարձները Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլին՝ համիդյան կոտորածներին: Նրա տեսադաշտում են ֆրանսիական տարբեր սկզբնաղբյուրների հրատարակությունները, մասնավորապես Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության դիվանագիտական փաստաթղթերն ամփոփող «Դեղին գիրքը», որոնց բազմակողմանի քննությամբ Վ. Պողոսյանն անհերքելիորեն բացահայտում է համիդյան կոտորածների իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով: Նշենք, որ ըստ ժամանակակից ցեղասպանագետների գերակշռող մեծամասնության համոզման՝ սույն հանգամանքը ցեղասպանության երևույթի հիմնարար բնորոշիչներից է:

Վարուժան Պողոսյանը քննարկում է ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլին անդրադարձած ֆրանսիացի հանրահայտ պատմաբանների (Ալբեր Վանդալ, Անատոլ Լերուա-Բոլիո, Բերնար Կարա դը Վո), այլև մի խումբ գրողների և լրագրողների մոտեցումները: Նա առանձնահատուկ ուշադրության է արժանացրել տարբեր կողմնորոշումներ ունեցող ֆրանսիացի քաղաքական գործիչների ելույթները (Ժան Ժորեսի, Դենի Կոշենի, Ալբեր դը Մունի), որոնք հակադրվելով Ֆրանսիայի արտաքին թրքամետ քաղաքականությանը, ֆրանսիական խորհրդարանում սատարել են բնաջնջման դատապարտված հայ ժողովրդին, անարգանքի սյունին գամել՝ ըստ Ա. Վանդալի բնորոշման, «կարմիր սուլթանին» և նրա հանցագործ վարչակարգը, միաժամանակ անողորք քննադատության ենթարկել Երրորդ հանրապետության ղեկավարությանը և պահանջել կասեցնել Աբդուլ Համիդ II-ի որդեգրած ցեղասպան քաղաքականության գործընթացը:

Վ. Պողոսյանի ուշադրությունից չեն վրիպել նաև ֆրանսիացի հոգևոր գործիչների ելույթները և հայնապաստ գործունեությո-

յան դրվագները: Նա մասնավորապես քննարկել է հայ ժողովրդի ջերմեռանդ պաշտպան հայր Շարմետանի գործունեությունը, վերլուծել նրա հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուները՝ միաժամանակ անվարան բացահայտելով հիշյալ գործիչների՝ Հայոց ցեղասպանության՝ իբրև բացառապես կրոնականատաղձ ունեցող իրադարձության ընկալման սահմանափակվածության պատճառները (էջ 278-310):

Հիշարժան է, որ երջանկահիշատակ ակադեմիկոս Մանվել Ջուլայյանը տարիներ առաջ նաև արձանագրել է այն փաստը, որ «Վ. Պողոսյանը ... բացահայտել է մի նոր էջ և առաջինն ապացուցել, որ Հայոց ցեղասպանության իրողությունը ժխտող և մինչև մեր օրերը հարատևող պատմագիտական ուղղությունը սկզբնավորվել է Ֆրանսիայում 1890-ական թվականներին: Դրան, ըստ նրա, մեծապես նպաստել է XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Երրորդ հանրապետության արտաքին թրքամետքաղաքականությունը: Վ. Պողոսյանը խիստ քննադատության է ենթարկել այս ուղղության ներկայացուցիչներին (Պ. Բ. Ալլոշ, Ռ. Դե Կուրսոն, Պ. Աբդոն Բուասոն և այլք), մանրակրկիտ վերլուծել նրանց հայեցակարգային մոտեցումները, մասնավորապես հայկական կարծեցյալ ապստամբությանը վերաբերող հակապատմական վարկածը և հավաստել, որ նրանց հիմնական թեզերը որդեգրել են պատմության՝ նորօրյա թուրք և այլազգի կեղծարարները: Հեղինակն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար և պատմաբան Գաբրիել Հանտտոյի թրքամետ գործունեության քննադատությանը: Հիմնվելով գիտական մամուլում և խորհրդարանային ամբիոնից նրա ելույթների վրա, ատենախոսը նրան համարում է պատմագրության ժխտողական ուղղության կնքահայրերից»: Առանձնահատուկ ուշադրություն ենք հրավիրում Վ. Պողոսյանի վերոհիշյալ էական նորամու-

ծության վրա, որը, մեր կարծիքով, գրախոսվող մենագրության գլխավոր արժանիքներից է⁵:

Ակնհայտ է, որ նման գիտական ուսումնասիրությունները չեն կարող չնպաստել հայ հասարակական-քաղաքական միտքն անհարկի զգայականությունից ձերբագատելուն և մեզ չորդել առաջնորդվել առավել իրատեսական ու փաստարկված հրամայականներով:

Կարծում ենք, գրքի երկրորդ հրատարակության փոքր (ընդամենը 200 օրինակ) տպաքանակը և պոտենցիալ ընթերցողի ուշադրությունը գրավելուն նպատակաուղղված հարիր գրախոսությունների պակասն են անցած տարիների ընթացքում ներկայացվող ուսումնասիրության՝ ըստ արժանվույն չգնահատվելու պատճառը, սակայն վստահաբար կարող ենք պնդել, որ պատմագիտության դոկտոր Վարուժան Պողոսյանի գրախոսվող հիբրավի արժեքավոր մենագրությունը հետաքրքրելու է ոչ միայն պատմաբաններին, արևելագետներին, այլև ժուռնալիստներին, տարբեր մասնագիտացմամբ մագիստրատուրայում սովորող ուսանողներին (այն, անտարակույս, կարող է որպես ուսումնամեթոդական ձեռնարկ օգտագործվել տարբեր ֆակուլտետներում): Միաժամանակ կարևորում ենք ցեղասպանագիտության ժամանակակից նվաճումների հենքի վրա շարադրված սույն գրքի հրատարակումը նաև անզլերեն ու ռուսերեն Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյա տարելիցին ընդառաջ:

Գուրգեն Մելիքյան
ՀՀ վաստակավոր մանկավարժ, ր.գ.թ., պրոֆեսոր
Ալեքսանդր Սաֆարյան
պ.գ.թ., պրոֆեսոր

⁵Ավանդաբար պատմագրության մեջ լրջորեն վերլուծվել են եվրոպական (մասնավորապես՝ ֆրանսիական) թուրքամետության երկրաքաղաքական ու տնտեսական ասպեկտները, մինչդեռ մշակութայինն ու հոգեբանականը, կարծես թե, մշտապես մնացել են սքողված: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ալեքսանդր Սաֆարյան, Զիյա Գյոքալփը և «Թյուրքականության հիմունքները», ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2012, էջ 95-97: